

**„BEFELE TÁGÍTOTT HATÁROK”.¹
A GÓTIKUS IRODALMI HAGYOMÁNY NYOMAINAK VIZSGÁLATA
20. SZÁZAD ELEJI SZÖVEGEKBEN**

Bevezetés

A gótikus irodalmi hagyomány az angolszász literatúrában a legjelentősebb, az elnevezés azonban széles körben alkalmazható, mivel ennek a hagyománynak léteznek műfaji, társadalmi és koronként elkülönülő variánsai. Bizonyos változatok megtalálhatóak voltak már a 18. századi Angliában is, ahol a gótikus narratívák létrejöhettek. A határátlépés Amerikába és Európa más országaiba további típusok, nemzeti sajátosságok kialakulását eredményezte. Ehhez hasonlóan a magyar irodalomba és a magyar írók műveibe is különleges, jellegzetes vonásokkal kiegészülve került be. A következőkben a „befelé kitágított határok”, tehát a magyar irodalomban való megjelenés miatt kialakult, az *Éjjel* című kötetben megfigyelhető sajátosságokat vizsgálom. Ugyanakkor a szövegeket lélektani szempontból is elemzem, hiszen az itt megjelent misztikus novellák – különböző módon ugyan, de – a gótikus hagyományba illeszkednek, tehát a szereplőkben lévő mélységek megmutatására is törekszenek. A lélek és a tudattalan határainak átlépésével járó sajátosságokat, eredményeket is tanulmányozom.

A kötetrel kapcsolatos tudnivalók

Az 1917-ben Kner Izidor által Gyomán kiadott munka az *Éjjel: Magyar írók misztikus novellái* címet viseli. A kötetben szereplő novellákat Bálint Aladár, a Nyugat első nemzedékéhez tartozó novellista, kritikus válogatta össze. A mű utóéletéről keveset tudni, 1987-ben és 1992-ben az eredetileg ugyanabban az évben ugyanott kiadott *Kisértethistóriák: Idegen írók novellái* című gyűjteményes kötettel együtt jelent meg újra, a két mű közös reprintjeként. A köztes időből, tehát 1917-től 1987-ig nincsenek az újabb kiadásra vonatkozó információk. Ennek oka lehet a megjelenéssel kapcsolatos adatok hiánya, előfordulhatott azonban az is, hogy a kötet nem élt meg újabb kiadásokat. Ez magyarázható lenne a gyűjteményes kötet szükségtelenségével is, hiszen a novellagyűjteményben előkerülő írók és munkáik máshol, más – a miszticizmushoz nem köthető – kontextusban is szerepeltek, vi-

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Előszó = Éjjel: Magyar írók misztikus novellái*, vál. BÁLINT Aladár, Bp., Terra-Macenas, 1987, 5–7.

szont a fantasztikum iránti érdektelenséggel nem, mivel a kísértethistóriák inkább a populáris irodalom vizsgálódási körébe tartoztak. Feltételezhető tehát, hogy e műveket nagyfokú érdeklődés övezte, ellenben az elit irodalomba való átemelés kísérlete ellenállást válthatott ki az akkori irodalom iránt érdeklődő olvasókból, ami megvilágíthatja a kötet utóéletét. Azoknak, akik mégis a művek iránti érdektelenség mellett tennék le voksukat, figyelembe kell venniük a kötet előszavában² írtakat, melyek a kísértethistóriák aktualitására és traumákat leleplező, illetve feldolgozó szerepére hívják fel a figyelmet.

A kötethez Kosztolányi Dezső írt előszót, melyben nemcsak megindokolja a miszticizmus jelenlétét és szükségességét a premodern világban, de ki is jelöli a szövegek értelmezésének lehetséges útvonalaait, ami a pszichoanalízis, a történelmi és egyéni traumafeldolgozás, továbbá a megjelenő szociális, politikai és társadalmi feszültségek tisztázása, felismerése felé vezeti el az olvasókat. A gótikus irodalmi hagyományban ezen olvasati módok a leggyakoribbak, és a dolgozat fókuszába is ezek kerültek.

*A gótikus irodalom jegyei általában*³

A gót, gótikus megnevezés jelentése sokrétű, jelöli azt a német vonatkozású, barbár népcsoportot, amelyik a 3. században telepedett le Európában, ugyanakkor a brit építészetben a 18. század elejétől a 19. század végéig – éppen az irodalmi hagyomány megteremtésének idejében – volt érzékelhető a gótikus stílus reneszánsza, amely a középkori formákhoz és esztétikához tért vissza. A gótikus irodalom fogalmába mindkét jelentésváltozat beiktatódott, hiszen a múlt rekonstrukciójának szükségessége és az erre tett kísérlet, továbbá a gót törzsek barbár – civilizációs normáktól elszakadó – mivolta is tükröződik ebben az irodalmi irányzatban.

A gótikus irodalom a felvilágosodás gondolatvilágára adott választ fejtett ki, mely a rációba vetett hit, az embertelen racionalizmus ellen lépett fel, a romantikához hasonlóan, mellyel szoros, de sokszor kritikus, bíráló kapcsolatot ápolt. A romantikával közös jegye az ember belső világa, érzései és képzelete, valamint a fenséges iránti jelentős érdeklődés. Azonban a gótikus hagyományban az ezzel az irányzattal való szembenállás is meghatározó, mivel nemcsak a romantikusoknak a külső világra adott válaszát éri bírálat, hanem a természethez fűződő meghitt vi-

² Uo.

³ Az angolszász irodalomban mélyen gyökerező gótikus hagyományról számtalan, részletekbe menő elemzést olvashatunk, dolgozatomban a gótikus irodalom általános jellemzése Andrew Smith összefoglaló művének bevezető fejezete alapján készült el. Ld. Andrew SMITH, *Gothic Literature*, eds. Martin HALLIWELL, Andy MOUSLEY, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007 (Edinburgh Critical Guides to Literature), 1–13.

szonyát is, a gótikus hagyományban ugyanis a rurális környezetben érzett megelégedés mítosza dekonstruálódik. A természet a gonosz megtestesülésnek kontextusaként és a belső szorongások kivetüléseként jelenik meg. A civilizált világtól, helyszínektől való elszakadás ugyanúgy jellemzi a korai gótikus írásokat, mint a romantika irányzatába illeszkedő műveket, azonban azzal, hogy a rurális táj, az elhagyott kastély a bármilyen formában megtestesülő gonosz otthona, a romantika idilli tájképe pont az ellentétébe fordul át. Mindemellett a gótika és a romantika által megalkotott emberkép is több szempontból különbözik, azáltal, hogy a gótikában a *gonosz* nemcsak természetfeletti lényként, hanem emberi alakban is megjelenhet, megtörténik a lélek démonizációja, ami szemben áll a romantika oszthatatlan, teremítő individuumból alkotott képével. A démoni és ugyanakkor emberi lélek megjelenítése a gótika egyik elhagyhatatlan és vizsgálatra érdemes velejárója, hiszen a gonosz reprezentációjának, viselkedési formáinak elemzése révén juthatunk el a rejtett, titkolt tartalmakig: a politikai, társadalmi, kulturális feszültségek leleplezéséig.

A gótikus hagyomány vizsgálatába három gondolkodó elmélete illeszthető be leginkább, Edmund Burke, David Punter és Sigmund Freud hipotézisei révén építhető fel a számomra adekvát interpretációs váz, mely a dolgozat fókuszát adja. A romantika fenségesről alkotott fogalma és elképzelései is mélyen beleivódtak a gótikus történetekbe. Edmund Burke⁴ filozófiájának, mely a gondolatok és érzések meglévő korlátainak elismerésén alapul, egyik fő vizsgálódási körébe esik a negatív fenséges és megtapasztalásának meghatározása és értelmezése. Burke szerint a fenséges érzése szorosan összekapcsolódik a rettenettel és a halállal való találkozás átélésének tapasztalatával. Az ennek révén megszülető rettegés és félelem a gótikus irodalom ismertetőjegye.

David Punter szerint a többértelműség kulcsfontosságú a gótika irodalmi irányzatában, mely annak transzgressziós voltából adódik.⁵ Az irányzat transzgressziója a realizmus világán való túllépést, a hagyományos társadalmi és kulturális értékek, esetleg a szexuális normák átlépését jelenti. Punter szerint a többértelműség a határátlépő kettős természetéből adódik, hiszen annak ellenére, hogy a transzgresszor legtöbbször az ördögi megnyilvánulása, az átlépési folyamatban örömek, a felszabadulás nyújtotta élvezetek is jelennek.

Sigmund Freud *A kísértetiesről*⁶ írott tanulmányában tett megállapításai is számos ponton beilleszthetők a gótikus irodalom elemzésébe, többek között a szelle-

⁴ Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről alkotott eszméink eredetéről*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008, 160–171.

⁵ David PUNTER, *The Literature of Terror: A History of Gothic Fiction from 1765 to the Present Day*, London–New York, Longman, 1996² (Gothic Tradition), I, 1–19.

⁶ Sigmund FREUD, *A kísérteties*, ford. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc = ÜÖ, *Művészeti írások*, szerk. ERŐS Ferenc, ARGEJÓ Éva, Bp., Filum, 2001 (Sigmund Freud Művei, 9), 247–251.

mekről szóló történetek, az alakmások és hasonmások megjelenését bemutató elbeszélések értelmezése során hasznosíthatóak leginkább. A kísértetiesség és a félelem a nyugtalanító különösségből és a bizonytalanság érzéséből adódik, amely mindenki által átélt és megtapasztalt érzelem, és amely legtöbbször az otthonossággal és a biztonságérzettel állítható szembe. Azonban Freud szerint az otthon is traumák színhelyévé válik, tehát a kísérteties a nyugtalanság érzésével együtt ezt az életteret is beszövi, a *heimlich* és az *unheimlich* freudi fogalmai egymásba csúsznak, ezzel teremtve meg a jól ismert dolgokhoz kapcsolódó bizonytalanságot, az ebből eredő kísértetiesség érzését és a többértelműség lehetőségét. A kísérteties szoros kapcsolatban van a haláltól való félelemmel, mivel felidéződhet a halott testek látványától és a visszatért halott lelkekkel való találkozástól is. A szellemek megjelenése, ahogyan a kísértetiesség érzése is, repetitív jellegű, újból és újból megismétlődik, míg a traumafeldolgozás – a gonosz legyőzése – meg nem történik. A szellemek megjelenése tehát magával hozza a múltba való visszatérést, az elmúlt események újra átélését, ami a fel nem dolgozott szorongások és traumák megoldásának lehetőségét hordozza magában. Ez a gondolatmenet pedig a gótikus történetek értelmezése során is központi funkciót kap.

Az alakmás értelmezése is megtehető freudi fogalmakkal,⁷ amely a tudat és a tudattalan opozíciójából születhet meg. A tudat kettéosztottsága realizálódik ezekben az alakokban, a tudattalan elnyomott fél a tudat világába lép át, transzgressziót hajt végre, ami az elnyomott vágyak, feszültségek megnyilvánulását teszi lehetővé. Kétértelműség teremődik a tudat kettős természete révén, hiszen a felettes-én szerepe egyrészt pozitív, mivel a viselkedés szabályozásában és a normák betartatásában fontos a szerepe, másrészt a szubjektum ennek segítségével elnyomást gyakorol önmagán, a tudat tehát a „halál kísérteties előjelévé”⁸ válik, mert az egón bizonyos fokú pusztítást hajt végre. A gótikus irodalom kései változatában a gonosz internalizációja, belsővé és közelebbé válása jellemző, ennek folyamatát jelzi az alakmások megjelenése.

A gótikus jegyek a magyar irodalomban

A magyar misztikus művekre is jellemző a felvilágosodás- és a rációellenesség, aminek a bizonyítéka a fantasztikum megjelenése. Nem hagyható figyelmen kívül itt a történelmi nézőpont, hiszen az I. világháború borzalmi kiábrándulást, a magyarok kezdeti lelkesedének teljes eltűnését eredményezték. Nem meglepő tehát, hogy a valóságtól eltávolodott, ugyanakkor a borzalom, a félelem képeinek meg-

⁷ *Uo.*, 260–263.

⁸ *Uo.*, 261.

festésére és főleg a traumák feldolgozásának elősegítésére alkalmas ábrázolásmód jelentőssé vált.

A magyar emberek jellegzetes egyéni és közösségi problémái feltárhatóak a szövegekből. A nők kiszolgáltatottságának érzése, mely a férfiak intellektuális, anyagi, társadalmi hatalmának köszönhető, Kaffka Margit novellájában⁹ és Laczkó Géza művében¹⁰ figyelhető meg. A társadalmi normák által elnyomásra ítélt vágyak és az ezekből fakadó szorongások is felismerhetőek a gyűjteményben szereplő írások többségében. A szexualitás normáinak feszegetésből adódó frusztrációk és félelmek megjelenítésével találkozhatunk például Babits Mihály *Novella az emberi húsról és csontról*¹¹ című munkájában és az *Éjjel a fogadóban*¹² című, Szilágyi Géza által írt történetben is. A társadalmi osztályok kapcsolatának és különbségének feszültségei is testet öltenek a novellákban. Itt említhető Szini Gyula *Daimonionja*,¹³ melyben a rémalak jellemzéséből következtethetünk a műben rejlő felső osztállyal szembeni negatív érzésekre és az ebből fakadó, társadalmi osztályok közötti feszültségekre, melyeket Rospigliosi és Marietta, a főúr és szolgáló kapcsolata is szimbolizál. Ezen feszültségek láthatóvá és feldolgozhatóvá válnak, a gonosz legyőzésével erre kerül sor. A felsőbb polgári réteg ellenérzései jelennek meg Cholnoky László *Leándervirág*¹⁴ című munkájában. A gótika azon vonása, amely a félelmek, szorongások és traumák feldolgozásának lehetőségét nyújtja, a magyar irodalomra is jellemző.

A magyar határok átlépése azonban számos sajátosságot is hozott magával, jelentős különbségek adódnak főleg abból, hogy a gótikus jegyek és jellemzők beillesztési folyamatának kezdeti szakasza zajlik ebben a korban, a kötet ennek reprezentatív mintája. Az, hogy a novellák különböző módon és szinten illesztik be a felsorolt jegyeket, a beillesztés fokozatait, fokozatosságát érzékelteti. Számos témát, a gótikus irodalom fontos és jellemző motívumait felhasználják a szövegek, de például ezek jellegzetes vallásos színezete, mely a vallásos misztikumot idézi (olyan novellák, mint Kabos Ede *Ő*¹⁵ című műve és Kaffka Margit írása¹⁶), inkább a korai gótika jellemzőit mutatják. Ez előrevetíti azt az utat, mely a fejlődési irányt és a beillesztés további fokát jelzi a magyar gótika számára.

Az, hogy a beillesztési folyamat a kezdeti szakaszban jár, a többértelműség szempontjának vizsgálatával is igazolható. A magyar gótikus irodalomban épp

⁹ KAFFKA Margit, *Szent Ildenfonso bálja = Éjjél...*, i. m., 51.

¹⁰ LACZKÓ Géza, *Merlin a kosárban = Éjjél...*, i. m., 27.

¹¹ BABITS Mihály, *Novella az emberi húsról és csontról = Éjjél...*, i. m., 9.

¹² SZILÁGYI Géza, *Éjjel a fogadóban = Éjjél...*, i. m., 125.

¹³ SZINI Gyula, *Daimonion = Éjjél...*, i. m., 109.

¹⁴ CHOLNOKY László, *Leándervirág = Éjjél...*, i. m., 139.

¹⁵ KABOS Ede, *Ő = Éjjél...*, i. m., 21.

¹⁶ KAFFKA, i. m., 51.

kialakulóban van a többértelműség játéka, az ennek használatában rejlő lehetőségek és narrációs módszerek. Ez a magyar és a világirodalmi misztikum különbségét eredményezi, mely az álom állapotának megjelenítésében is kimutatható. Az álom világába való átlépés (transzgresszió) a magyar misztikus novellákban egyértelművé válik a történet egy adott pillanatában. Szilágyi Géza *Egy éjjel a fogadóban*¹⁷ című novellája álom és ébrenlét kérdéseit feszegeti, azonban a valóság és illúzió váltakozásának és megfajthatatlanságának játékerter az ébredés lerombolja, hiszen reggel a valóság tényszerű közléseivel szembesül mind a narrátor, mind az olvasó. A narráció feloldja a bizonytalanságot, mely a kísértetiesesség érzésének és a többértelműségnek a megszűnéséhez vezet. Az álom és valóság közti átlépés kettős természetéből adódó kétértelműség egy ideig fenntartott, a haláltól való félelem és a rettenet megjelenik, a biztos és bizonytalan váltakozásából születő szorongások felszínre kerülnek, de a végén hirtelen feloldódnak, a tényszerű közlések lebontják a gótikus narrációt.

Az anti-romantikus jegyek a kötet novelláiban is megfigyelhetők. A romantika idealizmusa, ezen belül a síron túl tartó szerelem mítosza Kosztolányi Dezső írásában¹⁸ bukik meg a legszembetűnőbben, hiszen a halott szerelmes visszatérése nem hozza el az addig érzett reménytelen szerelem beteljesülését. Azonban a szellemjárás története is máshogyan alakul a magyar novellában, mint a gótika világirodalmi példáiban. A szellem visszatérte Tass Vidor szerelmese iránti kiélhetetlen, elfojtott vágyainak és azok feloldásának lehetőségét ugyan magával hozza, de a természetfeletti megjelenése az otthon világában nem szül bizonytalanságot és nyugtalanító különösséget: a feszültség épp a szellem megjelenésekor szűnik meg. A transzgresszió megtörténik tehát, hiszen a szellemvilágból a történet valós világába lép át Krisztina, de a határátlépés aktusa nem minősíthető normaszegésnek, hiszen nincs kettős természete. Ez jól példázza azt, hogy a szellem megjelenítése más funkcióval bír ebben a novellában, azt mutatja meg, hogy Tass Vidor szerelme és szenvedése a reménytelenségben gyökerezik csupán, míg a brit gótika szellemi más természetűek, a negatív fenséges szimbólumai, és a traumafeldolgozás szakszainak bemutatására is szolgálnak. Itt van transzgresszió, de nincs kettős természete, a kétértelműség nem jellemző, a halállal való találkozás nem kísérteties, nincs meg a negatív fenséges megtapasztalása.

Az alakmás Szini Gyula *Daimonion*¹⁹ című novellájában jelenik meg, ahol a mindenre kiterjedő jólét biztosítását és csak a profitszerzést szem előtt tartó én küzd Rospigliosi tudatával. A műben a negatív tudat megtestesülését, a „daimont”, mely ebben a kontextusban már nem védőszellemet jelent, hanem démont, a főhős

¹⁷ SZILÁGYI, i. m., 125.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hrussz Krisztina csodálatos látogatása = Éjjél...*, i. m., 175.

¹⁹ SZINI, i. m., 109.

leírásából ismerjük meg, aki megfogalmazza, hogy ő és a vagyonszerzés érdekében kegyetlenkedő és könyörtelen úr megegyeznek. Azonban a gonosz én nem jelenik meg a történetben, jellemzése közvetett, hiszen Rospigliosi és szolgája dialógusa alapján alkotunk róla képet, de az egyes szám első személyű – szubjektív – narráció sem teszi kérdéssé a bizonyosságot, mivel a narrátor állításainak hitelességét a szolga – a külső világ reprezentatív alakja – megerősíti, így bizonyosságot nyer a befogadó. Ez az ambivalencia redukciójához és az értelmezési lehetőségek leszűkítéséhez vezet. A saját halál és a negatív fenséges tapasztalat is felidéződik, hiszen a történet végén Rospigliosi végérvényesen csak saját halálával tudja legyőzni a gonoszt. Azonban a rettenet érzését nem beszéli el a narrátor, tehát sem bizonytalanságot, sem a haláltudat fenséges tapasztalatát nem mutatja be. A gonosz realizálódásának kísértetiessége is feloldódik.

Befejezés

Láthatjuk, hogy a gótika jellegzetes témái – a szellemjárás, az álom és valóság közötti játéktér, a kettőződött tudat – megmutatkoznak az írásokban. A szubjektum szorongásai realizálódnak, a szereplők lelkében zajló folyamatok és a mélységben lakó feszültségek bemutatásra kerülnek és feloldódnak. A transzgresszió megtörténik a novellákban, de a transzgresszor kettős természete nem jelenik meg minden műben, mivel a narráció többször elsiklik felette, így azonban a többértelműséget eredményező és a nyugtalanító különösséget fenntartó mélyebb narratív szintek feltárása nem történik meg, és a narráció nem erősíti meg a kísértetiesség érzését. A jól ismerthez kötődő bizonytalanság vagy nem képződik meg, vagy a narráció nem erősíti. Levezethető tehát az, hogy a kései gótikus – vagy mélyebb gótikus – elbeszélés narratív sajátosságai még nem kerültek be a magyar hagyományba. A kötet novelláinak elemzése megadja az ebben a korban a magyar irodalomra jellemző gótika sajátosságát, amely arról tanúskodik, hogy a beépülési folyamat elindult, a korai gótika formalitásán, szabályszerűségén már túllépett a magyar változat, de a kései – mélyebb – gótikus szintet még nem érte el.